

SŁAWOMIR JĘDRASZEK

Uniwersytet Gdański

Wydział Historii

e-mail: slawomir.jedraszek@ug.edu.pl

ORCID: 0000-0002-9873-0794

DOI: 10.34813/ptr3.2023.1

Wyrocznia Besa w Abydos z perspektywy archaizacji

The Oracle of the god Bes at Abydos, as an example of religious archaization

Abstract. This paper presents some suggestions and interpretations of the phenomena of the presence of the apotropaic god Bes in the particular context of memory in the traditional Egyptian religion center at Abydos (in Egyptian lore Abydos was indelibly linked with Osiris cult). During the later Roman Empire, in Christian times, the sanctuary become an oracle of inter-regional popularity. In this article, I propose to interpretation the fact presence of the god Bes, which can be regarded as an example of religious archaism.

Keywords: god Bes, Abydos, archaization.

Prastare egipskie, apotropaiczne bóstwo Bes, o szeroko rozumianym znaczeniu obronnym, ochronnym, pozostaje niezmiennie ciekawym obiektem badań w kontekście religii egipskiej, okresu dynastycznego, jak też i ptolemejsko-rzymskiego. Wyjątkowo interesująca pozostaje bogata formuła ikonograficzna tego boga (Tran Tam Tinh, 1986, 98–108, kolumny), ale także zakres jego licznych funkcji i oddziaływania magicznego, jak również i pozycji zajmowanej przez bóstwo w tradycji religijnej okresu dynastycznego, ptolemejskiego czy rzymskiego Egiptu.

Bóg Bes, szczególnie w jego złożonej warstwie oraz konwencji plastycznej, ale również w swoim znaczeniu, pozostaje tworem, w którego idei odnaleźć można liczne odwołania do minionej przeszłości¹. Stąd też bóstwo, o którym

¹ Szereg ustaleń odnoszących się do genezy, istoty, formy obrazowania boga, ze szczególnym uwzględnieniem militarnej formuły ikonograficznej, został zawarty w monografii mojego autorstwa: *Wojownicze bóstwo Bes*

tutaj mowa, mogło stanowić przedmiot kapłańskich zabiegów zmierzających w okresie chrześcijańskiego Egiptu do szerokiego archaizowania jego formuły symbolicznej, co w sposób bezpośredni wpłynąć mogło na występowanie tego boga w ponadregionalnej wyroczni ulokowanej w świątyni grobowej króla Setiego I w Abydos (Amm. Marc. 19.12; Chuvin, 2008, s. 292; Effland, 2013, s. 127–128; 2014, s. 198; Frankfurter, 1998, s. 169–174; 2005, s. 238; Kemp, 1975, s. 28–42, kolumny; Murray, 2004, s. 42; Perdrietz i Lefebvre, 1919, s. XIX–XXV; Rutherford, 2000, s. 149; 2003, s. 171–189). Sam proces archaizowania, archaizacji (zob. m.in. Jędraszek, 2022) – jako jeden z kilku mechanizmów, dzięki którym sięgano do przeszłości – został szeroko rozpowszechniony w kulturze Egiptu, a szczególnie w jej tradycji artystycznej, kulcie i religii, gdzie tendencja selektywnego przywoływania przeszłości pozostaje wyjątkowo wyraźna. Dlatego obecność boga w Abydos, istotnym centrum religijnym o wielostronnym znaczeniu i długiej tradycji historycznej (Kemp, 1975, s. 28–42; 1977, s. 186–189; 1995, s. 46; 2007, s. 26 i 61), pozostaje tematem interesującym, nie tylko w kontekście samych formuł, za pomocą których przywoływano bóstwo, ale również i w określeniu mechanizmu jego identyfikacji oraz zespolenia z Ozyrysem i solarnym aspektem tego bóstwa (Effland, 2014, s. 196–198; Plut. De Is. Et Os., 372 B; Vègh, 2016, s. 7–24).

Abydos

Abydos, jako miejsce wyjątkowe w historii Egiptu farańskiego i czasów ptolemejskiego panowania, rzymskiej dominacji i rozwijającego się chrześcijaństwa, to miejsce nieprzypadkowe, bowiem w swojej bogatej historii stanowiło królewską nekropolię, centrum ruchu pielgrzymkowego, sanktuarium z wyrocznią Ozyrysa, Serapisa i Besa, a także obóz wojskowy. Miasto, o którym mowa, to struktura osadnicza rozwijająca się na krawędzi pustyni, która w swojej historii podlegała szeregu zmianom w wymiarze społecznym, politycznym, jak również i religijnym oraz kultowym. To właśnie ponadregionalna pozycja wyroczni (Effland, 2013, s. 128) – wykraczająca swoją sławą daleko poza granice ówczesnego Egiptu, wiemy bowiem, że zapytania w formie listów papirusowych do tego ośrodka kierowano z całego śródziemnomorskiego świata (Naether, 2008, s. 3–4) – doprowadziła do uwikłania tego ośrodka w polityczną walkę. W pewnym okresie wyrocznia stała się miejscem, w którym starano się uzyskać odpowiedzi na pytanie kierowane przez osoby posiadające ambicje polityczne, co doprowadzić miało do jej zamknięcia w 359 r. po Chr. (Frankfurter, 2000, s. 476–480; 2018, s. 242; Rutherford 2000, s. 149). Jak relacjonował Amaianus Marcellinus:

W najdalszej mianowicie części Tebaidy położone jest miasto Abydum. Tutaj wyrocznia boga Besa, jak się go lokalnie nazywa, odsłaniał ongiś tajniki przeszłości, a sąsiednie regiony zwykły oddawać cześć w prastarych ceremoniach. Niektórzy pytali osobiście

w okresie hellenistycznym i rzymskim. *Studium obrazu i historii*, Gdańsk 2016. Symboliczne znaczenie ikonografii boga Besa w formule militarnej poruszane było również w tekst związanych z religijnością prywatną wojowników egipskich, Jędraszek, 2020, s. 97–109; 2016a, s. 17–40.

boga o radę, inni za pośrednictwem osób trzecich przesyłali swoje życzenia na piśmie, nadając im formę wyraźnie sformułowanych prośb. Kartki papirusowe czy pergaminowe z owymi prośbami czasami pozostawały w świątyni, nawet wówczas gdy udzielono już odpowiedzi. Niektóre z nich złośliwie wysyłano do cesarza [Konstancjusz II]. Ten zaś, choć był człowiekiem ograniczonym i głuchym nawet na wiele znacznie ważniejszych spraw, to pod tym względem miał – jak mówią – wydelikatnione ucho: był podejrzliwy, małostkowy i wpadał w srogi gniew. (Amm. Marc., 19,12,3–6; Frankfurter, 2000, s. 477; Naether, 2008)

To właśnie wykradzione kompromitujące listy z archiwów, które otrzymać miał cesarz Konstancjusz II, w których pytano między innymi o śmierć cesarza², doprowadzić miały do śledztwa i tortur oraz fali terroru, sięgających od Antiochii po Aleksandrię³. Trudno jednak orzec, by na skutek cesarskiego dekretu zamknięcie miało nastąpić natychmiast. Posiadamy bowiem dane potwierdzające, iż po oficjalnym zaprzestaniu działalności wyroczni nastąpiła jej chwilowa reaktywacja, być może wynikająca z doraźnego ożywienia kultów pogańskich (Effland, 2014, s. 203) do czasu ponownego jej zamknięcia w końcu wieku V (Ritner, 1993, s. 218; Rutherford, 2003, s. 174). Choć, jak zauważa A. Effland, kult pogański w Abydos, przetrwał pozorny kryzys V wieku, by być ostatecznie poniechanym⁴ ok. 535 r. po Chr., wskutek czynionych przez archimandrytę Abba Mojżesza egzorcyzmów w celu usunięcia ducha boga Besa, identyfikowanego zapewne z upadłym aniołem (V–VI w. po Chr.; Athanassiadi, 1993, s. 126; Brakke, 2008, s. 109; Frankfurter, 2008, s. 136 i 149; 2000, s. 478; 2018, s. 242–243; Frankfurter i López, 2013, s. 107 i 193, przypis nr 33; Till, 1936, s. 71), o czym pisano w hagiograficznym *Żywocie Mojżesza z Abydos* (Campagnano, 1978, s. 223–246; Coquin, 1986, s. 1–14; 1991, s. 1679–1681; Dijkstra, 2008, s. 90–91; Frankfurter, 2006, s. 24–25; Grossmann, 1999, s. 51–64; Jędraszek, 2016, s. 158).

Sam fakt przywoływania boga Besa w tradycji tej wyroczni i jego obecność w lokalnej świadomości pozostaje interesującym zagadnieniem, które szeroko odnieść możemy do współistnienia tradycji kultowych o wymiarze pozapolitycznym oraz licznych treści pogańskich skupionych wokół indywidualnego osobistego kultu, mocno osadzonego w wymiarze magii apotropaicznej, która dzięki uniwersalnym cechom mogła zostać zabsorbowana w dynamikę rozwijającego się chrześcijaństwa w szerszym społecznym wymiarze. Jak zauważa D. Frankfurter (2018): „Something called «Bes» might still have been sought and encountered there, even when the traditions became part of regional folklore” (s. 247).

Szereg różnorodnych gatunkowo źródeł związanych z działalnością wyroczni w Abydos (Frankfurter, 2000, s. 476) został poddany już obszernym opracowaniom oraz badaniom uwzględniającym zarówno kontekst archeologiczny, badania epigraficzne (Abd-El-Ghany, 1995, s. 1–22; Perdrizet i Lefebvre, 1919), jak również i liczne dane historyczne (Frankfurter, 1998, s. 476; 2010, s. 271; Niwiński, 2004, s. 321). Dlate-

² Być może oskarżenia te zostały spreparowane (Naether, 2008, s. 4).

³ Amm. Marc., 19,12,1-7: szerszy komentarz zob. Naether, 2008, s. 1–43. Interesująca pozostaje informacja zawarta u Ammianusa Marcellinusa (19.12.12) odnosząca się do filozofa Demetriusza z przydomkiem Cythras, który oświadczył, że jeśli oddawał się składaniu ofiar Besowi (a miał tak czynić od wczesnej młodości), to tylko po to, by uzyskać przychylność boga, a nie po to, by poznać przyszłość. Jak zauważa P. Chuvini (2008, s. 53), filozof miał powołać się na tradycję, co w konsekwencji pozwoliło mu zachować życie, choć nie uniknął tortur.

⁴ Na temat ewentualnie kontynuacji kultu zob. Effland, 2014, s. 204.

go w niniejszym przyczynku odwołam się do problematyki związanej z określeniem mechanizmu, przekształcenia, transformacji boga Besa w historii funkcjonowania tego miejsca. Transformacja boga Besa stanowiła jedne z przejawów tendencji związanych z przywoływaniem przeszłości, pamięci związanej z tym apotropaicznym bogiem i w swojej istocie odwoływała się do uniwersalnej, apotropaicznej natury Besa. Owo przywołanie boga, jego przekształcenie, identyfikowane zostać może jako przejaw mechanizmu archaizacji, archaizm, którego patronami byli zapewne lokalni kapłani, nawiązujący do szczególnie silnej cechy bóstwa związanej ze snem (Dasen, 2004, s. 66; Perraud, 2002, s. 324)⁵, czyniąc tego boga gwarantem bezpiecznego snu i czasu przebudzenia (Dasen, 1993, s. 75–76). Funkcje o których tutaj mowa, bardzo znaczące w kontekście roli boga Besa, w okresie chrześcijańskiego Egiptu mogły zostać połączone z praktyką inkubacji. W tym też względzie ważny pozostawał fakt, iż w tradycji religijnej bóstwa Besa pozostawał obecny na pograniczu stworzonego świata, posiadając cechy hybrydy o złożonej naturze, będącej wymiarem odrodzenia, przebudzenia, trwale identyfikowanych ze śmiercią (Dasen, 1993, s. 55–67; Jędraszek, 2016, s. 125; Meeks, 1991, s. 5–15; 1992, s. 423–436). Istota boga oraz szereg jego funkcji zespolonych z tradycją teologii solarnej nadawały Besowi licznych prerogatyw, umożliwiając stosowanie licznych przeobrażeń i modyfikacji, a przy tym również i archaizacji.

Z treści rozmaitych form słanych prośb, w tym formuł *proskynesis* adresowanych do bóstwa (Abd-El-Ghany, 1995, s. 12–13; Perdrizet i Lefebvre, 1919, s. 88 i 91; Rutherford, 2020, s. 141), którego w przeważającej mierze radzono się w kwestiach nieszczęśliwych wydarzeń związanych z bezpośrednim zagrożeniem życia – czy to w wyniku działań o charakterze wojskowym, czy też chorób – wynika znacząca sfera szeroko pojętego uniwersalnego znaczenia boga, nieograniczonego teologicznymi znaczeniami, w którym pokładano wiarę w moc boga. Mogło to bez znaczących przeszkód, w tym także w kontekście inkubacji, zostać zaadoptowane przez kulturę chrześcijańską Egiptu, IV i V wieku, szeroko przyswajającej i transformującej zarówno indywidualną pobożność, indywidualny kult, w tym także liczne odwołania do magii, w której to zaobserwować możemy szereg związków z tradycją hellenistycznego Egiptu, stanowiącej przykład licznych często bardzo trwałych związków z minioną faraonską przeszłością. Nawiązania te szczególnie trwałe w obszarze społecznym zjawiska identyfikowanego jako religia, kult, występowały nadal w religii czasu rzymskiego panowania w Egipcie. W takim ujęciu idei apotropaicznego boga nadano szereg cech prorokujących. Pielgrzymi odwiedzający przybytek, spędzając noc w pobliżu świętego okręgu (czy też w pomieszczeniu w świątyni; Dasen 2000, s. 76), uzyskiwali kontakt z bogiem, którego to ówczśnie zarówno radzono się, jak też do którego kierowano inwokacje, prosząc o sen⁶, odwołując się także i do jego szeroko pojmowanej ochrony (Jędraszek, 2016, s. 121–122).

Jak zauważa David Frankfurter, sam proces związany z inkubacją, w którym tak samo mogli uczestniczyć Żydzi, poganie oraz chrześcijanie (Wiśniewski, 2013,

⁵ Odnośnie do snów w egipskiej tradycji, zob. Lucarelli, 2010, s. 1–10; 2011, s. 109–125.

⁶ Zob. Betz, 1997, s. 147, (PGM VIII 65–69); Dasen, 2000, s. 76; Dodson, 2009, s. 20, patrz również przypis nr 9.

s. 241)⁷, w Egipcie był zwyczajowo zorganizowany poprzez zatrudnienie profesjonalnych tłumaczy snów, którzy jak konstatuje badacz, starali się zidentyfikować obecność Besa we śnie i rozpoznać komunikat, który bóg starał się przekazać (Frankfurter, 2005, s. 240). Warto w tym miejscu zauważyć, iż jedna z inskrypcji poświadcza, że człowiek imieniem Jan korzystał z konsultacji w wyroczni Besa. Jak słusznie wskazuje R. Wiśniewski (2013), był to niemal na pewno żyd lub chrześcijanin (s. 196). Podobnie sądzi Polymnia Athanassiadi (1993), która wyraża pogląd, że od V wieku chrześcijanie również mogli dokonywać inkubacji (s. 126). Ten wymiar wielokulturowości bóstwa – szeroko udokumentowany w jego historii – powodował, iż adresowano do niego liczne zapytania o różnorodnej naturze, w tym także związanej ze współzawodnictwem o charakterze sportowym (Effland, 2013, s. 121–141).

Interesującym aspektem związanym z działalnością wyroczni pozostaje określenie sekwencji chronologicznych zmian zachodzących w naturze transformacji bóstw funkcjonujących w tym ośrodku, to jest od Ozyrysa, po Ozyrys-Serapisa (Frankfurter, 1998, s. 169–170), którego to radzono się w okresie późnoptolemejskim, po inkubacje związane z bogiem Besem, który zyskiwał stopniowo na znaczeniu w okresie późnorzymskim, co dokumentują liczne graffiti (Effland, 2014, s. 198; Perdrizet i Lefebvre, 1919, s. XIX–XXV; Rutherford, 2003, s. 178–180;).

Tutaj spał i widział sny Harpokras ze świętej Panias⁸, kapłan ukochany potomek Kopreisosa kapłana, dla Besa, którego głos jest wszystkim, a jego wdzięczność nie jest mała. (Kemp, 2009, s. 440; Jędraszek, 2016, s. 84; Rutherford, 2003, s. 180; Perdrizet i Lefebvre, 1919, s. 94, nr 528)

Konkluzja

Oczywiście trudno o wyznaczenie wyraźnych cenzusów czy też granic chronologicznych, a tym bardziej uzyskanie precyzyjnych dat. Być może nie mamy do czynienia z bliżej nieokreślonym – w ujęciu chronologicznym – płynnym przejściem, związanym z naturą bóstw i ich ewolucją, a jedynie z pewną kreacją, czy jak to określił David Frankfurter (2019), (re)integracją Besa czynioną za pośrednictwem kapłanów, zasadzającą się na rozszerzeniu znaczenia Ozyrysa (s. 726), gdzie zarówno Serapis, jak i Bes, stali się mitycznymi strażnikami głowy Ozyrysa (Kemp, 1975, s. 28–42, kolumny; 2018, s. 86; O'Connor, 2011), którego mityczny grób, znajdować miał się na pustyni nieopodal miasta⁹. Dane archeologiczne, w tym teksty pogrzebowe i rytualne, potwierdzają działalność kultową w okresie panowania rzymskiego (Effland, 2014, s. 196). Niemniej ważnym czynnikiem, który mógł wpłynąć na popularność Besa, było zespolenie jego natury z otaczającym krajobrazem Abydos symbolicznie stanowiącym konsolidację cech identyfikowanych ze śmiercią oraz zmartwychwstaniem i wiecznotrwałością. W tym też względzie demoniczna natura

⁷ Szeroko na temat inkubacji patrz: Wiśniewski, 2013, s. 179–230.

⁸ Miejsowość w Palestynie.

⁹ Związki pomiędzy Ozyrysem a Abydos poświadczone są już na podstawie inskrypcji z okresu V dynastii, zob. Effland, 2014, s. 194. Należy zauważyć, że zgodnie z tradycją miało być 14 grobów Ozyrysa, z których najważniejszy znajdował się w Abydos.

Besa, jego występowanie na pograniczu światów, snu i jawy, stanowić mogły dodatkowy czynnik, wzmacniający pozycję boga w wyroczni.

W ocenie D. Frankfurtera (2005), (re)integracja, stanowiąca naturalny proces, charakteryzuje religię wielokulturową, wykorzystując czy też dostosowując potencjał starszych bóstw do nowych wymogów kulturowych (s. 238–239), co – jak słusznie zauważa badacz – czyniono już w stosunku do apotropaicznego Besa (s. 239). Proces definiowany przez D. Frankfurtera (2010) jako (re)integracja w kontekście boga Besa możemy również zinterpretować i określić jako archaizm, czyli mechanizm posiadający szerokie uzasadnienie w tradycji kultury egipskiej, w którym przywołuje się szereg elementów i znaczeń, poddając je stosownym modyfikacjom. Dlatego prastara wyrocznia – jako zbiór elementów identyfikowanych współcześnie z religią – wydaje się przestrzenią wręcz idealną do zaistnienia takiego procesu, posiadającego cechy wielopoziomowego synkretyzmu charakterystycznego dla prowincjonalnej kultury wczesnochrześcijańskiego Egiptu, gdzie w świadomości społecznej znaczącą cechą pozostawał indywidualna sfera praktyk kultowych łączonych z tradycją inkubacji, w których to Bes pełnił wyjątkową rolę. W tym też względnie odwołano się do przeszłości, która została w naturze bóstwa przywołana w zmienionej formie, ewoluując jako przejaw szeregu zjawisk i znaczeń o cechach społeczno-kulturowych, jak: hellenizm, wpływy świata rzymskiego i tradycji chrześcijańskiej, w której nie milkło zainteresowanie zarówno inkubacją, jak i wątkami powiązanymi z magią (s. 539). Szereg elementów kultury z przeszłości, w tym także religia oraz kult, w tradycji egipskiej pozostawały wartościami dynamicznymi, szczególnie w ich najbardziej podstawowych formach, determinując ich dalszy rozwój, poddawany ciągłym przemianom i modyfikacjom, tak by w społecznym wymiarze odpowiadał istniejącym potrzebom, odwołania się do tradycji i przywołania przeszłości.

Literatura

- Abd-El-Ghany, M.E.S. (1995). The Greek Graffiti of the Temple of Seti I at Abydos and their Historical Implications. *Bulletin of the Center Papyrological Studies*, 12(1), 1–22. <https://doi.org/10.21608/bcps.1995.69053>
- Altenmüller, H. (1975). Bes. W: *Lexikon der Ägyptologie I* (720–724, kolumny). Harrassowitz Verlag.
- Ammianus Marcellinus. (2002). *Dzieje rzymskie* (t. 1. Księgi XIV–XXV, tłum. I. Lewandowski). Prószyński i S-ka.
- Athanassiadi, P. (1993). Dreams, Theurgy and Freelance Divination: The Testimony of Iamblichus. *Journal of Roman Studies*, 83, 115–130. <https://doi.org/10.2307/300982>
- Betz, D.H. (1997). *The Greek Magical Papyri in Translation, Including the Demotic Spells* (vol. 1). University of Chicago Press.
- Brakke, D. (2008). From Temple to Cell, From Gods to Demons: Pagan Temples in the Monastic Topography of Fourth Century Egypt. W: J. Hahn, S. Emmel, U. Gotter (Eds.), *From Temple to Church: Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity* (s. 91–134). Brill.
- Campagnano, A. (1978). Monaci egiziani fra V e VI Secolo, *Vetera Christianorum*, 15, 223–246.

- Coquin, G.R. (1986) Moïse d'Abydos. W: J.-M. Rosenstiehl (Ed.), *Deuxième Journée d'Études Coptes, Strasbourg 25 Mai 1984* (s. 1–14). Peeters.
- Coquin, G.R. (1991) Moses of Abydos. W: A. S. Atiya; A. Suryal Atiya (Eds.), *The Coptic Encyclopedia* (vol. 5, s. 1679a–1681a). Macmillan, cop.
- Chuvin, P. (2008). *Ostatni Poganie. Zanik wierzeń pogańskich w cesarstwie rzymskim, od panowania Konstantyna do Justyniana* (tłum. J. Stankiewicz-Prądzyńska). Spółdzielnia Wydawnicza Czytelnik.
- Dasen, V. (1993). *Dwarfs in Ancient Egypt and Greece*. Clarendon Press.
- Dasen, V. (2004). Der Gott Bes und die Zwergin: Eine Figur zum Schutz der Mutterschaft. W: S. Bickel; T. Staubli (Eds.) *In Ägyptischer Gesellschaft. Aegyptiaca der Sammlungen Bibel Orient der Universität Freiburg* (s. 64–69). Freiburg Acad. Press.
- Dijkstra, F.H.J. (2008). *Philae and the End of Ancient Egyptian Religion. A Regional Study of Religious Transformation (298–642 CE)*. Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies.
- Dodson, S.D. (2009). *Reading Dreams: An Audience-Critical Approach to the Dream in the Gospel of Matthew*. T&T Clark.
- Effland A. (2013). Der Besuch erfolgreicher Athleten beim Orakel des Bes in Abydos. W: A. Gutsfeld, S. Lehmann (bearb.), *Der gymnische Agon in der Spätantike* (s. 121–141). Computus Druck Satz & Verlag.
- Effland A. (2014). 'You will open up the ways in the underworld of the god': Aspects of Roman and Late Antique Abydos. W: E.R. O'Connell (Ed.), *Egypt in the first millennium AD: perspectives from new fieldwork* (s. 193–205). Peeters.
- Frankfurter D. (1998). *Religion in Roman Egypt: Assimilation and Resistance*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9780691214733>
- Frankfurter D. (2000). The Zenith and Destruction of a Native Egyptian Oracle in 359 C.E. W: R. Valantasis (Ed.) *Religions of Late Antiquity in Practice* (s. 476–480). Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9780691188164-046>
- Frankfurter D. (2005). Voices, Books, and Dreams: The Diversification of Divination Media in Late Antique Egypt. W: S.I. Johnston, P. Struck (Eds.), *Mantikê: Studies in Ancient Divination, Religions in the Graeco-Roman world, 155* (s. 233–254). Brill. https://doi.org/10.1163/9789047407966_009
- Frankfurter D. (2006). Hagiography and the reconstruction of local religion in Late Antique Egypt: Memories, Inventions, and Landscapes. W: J.H.F. Dijkstra, M. van Dijk (Eds.), *The Encroaching Desert: Egyptian Hagiography and the Medieval West* (s. 13–37). Brill. https://doi.org/10.1163/9789047411628_004
- Frankfurter D. (2010). Beyond Magic and Superstitions. W: V. Burrus (Eds.), *A people's history of Christianity. 2, Late ancient Christianity* (s. 255–283). Fortress Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1hqdhkc.18>
- Frankfurter D. (2018). *Christianizing Egypt. Syncretism and Local Worlds in Late Antiquity*. Oxford Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400888009>
- Frankfurter D. (2019). Magic as the Local Application of Authoritative Tradition. W: D. Frankfurter (Ed.), *Guide to the Study of Ancient Magic* (s. 720–745). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004390751_028
- Grossmann, P. (1999). Zu Moses von Abydos und die Bischöfe seiner Zeit. *Bulletin de la Société d'archéologie copte*, 38, 51–64.
- Jędraszek, S. (2016). *Wojownicze bóstwo Bes w okresie hellenistycznym i rzymskim. Studium obrazu i historii*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Jędraszek, S. (2016a). Militarna ikonografia boga Besa na przykładzie zabytków koroplasytycznych pochodzących z Egiptu okresu grecko-rzymskiego: symbol i znaczenie. *Klio*, 1, 17–39.

- Jędraszek, S (2020). The use of Ptolemaic terracottas in domestic religious practices and the personal piety of Egyptian soldiers. W: K. Myśliwiec, A. Ryś (Eds.), *Crossing time and space: to commemorate Hanna Szymańska*. Travaux de l'Institut des Cultures Méditerranéennes et Orientales de l'Académie Polonaise des Sciences, nr 7 (s. 97–109). Institute of Mediterranean and Oriental Cultures Polish Academy of Sciences; Harrassowitz Verlag.
- Jędraszek, S (2022). Figurki kobiece z wczesnego chrześcijańskiego Egiptu jako przykład archaizmu. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 68, 209–215.
- Kemp, J.B. (1975). *Abydos*. W: *Lexikon der Ägyptologie I* (s. 28–42, kolumny). Harrassowitz Verlag.
- Kemp, J.B. (1977). The early development of towns in Egypt. *Antiquity*, 51, 185–200. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00071702>
- Kemp, J.B. (1995). How Religious were the Ancient Egyptians? *Cambridge Archaeological Journal*, 5(1), 25–54. <https://doi.org/10.1017/S0959774300001177>
- Kemp, J.B. (2007). *How to Read the Egyptian Book of the Dead*. W.W. Norton & Co.
- Kemp, J.B. (2009). *Starożytny Egipt. Anatomia cywilizacji* (tłum. J. Aksamit). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kemp, J.B. (2018). *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilisation* (3rd ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351166485>
- López, G.A. (2013). *Shenoute of Atripe and the Uses of Poverty: Rural Patronage, Religious Conflict and Monasticism in Late Antique Egypt*. University of California Press. <https://doi.org/10.1525/california/9780520274839.001.0001>
- Lucarelli, R. (2010). Demons (benevolent and malevolent). W: *UCLA Encyclopedia of Egyptology* (1–10). <http://escholarship.org/uc/item/1r72q9vv?query=demons>
- Lucarelli, R. (2011). Demonology During the Late Pharaonic and Greco-Roman Periods in Egypt. *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, 11, 109–125. <https://doi.org/10.1163/156921211X603904>
- Meeks, D. (1991). Dieu Masqué, dieu sans tête. *Archéo-Nil: bulletin de la société pour l'étude des cultures prépharaoniques de la vallée du Nil*, 1, 5–17. <https://doi.org/10.3406/arnil.1991.1150>
- Meeks, D. (1992). Le nom du dieu Bés et ses implications mythologiques. W: U. Luft, L. Kákósy (Eds.), *The Intellectual Heritage of Egypt: Studies Presented to László Kákósy by Friends and Colleagues on the Occasion of his 60th Birthday* (Series: Studia Aegyptica, 14, s. 423–436). l'Université Eötvös Loránd.
- Murray, A.M. (2004). *Egyptian Temples*. Kegan Paul International.
- Moussa, M. (2003). The Coptic Literary Dossier of Abba Moses of Abydos. *Coptic Church Review*, 24(3), 66–90.
- Naether, F. (2008). *Magical Texts in Trismegistos Ammianus Marcellinus on Oracles in Roman Egypt – or: what Impact had Christianity on Pagan Egyptian Divination?* Universität Leipzig.
- Niwiński, A. (2004). *Bóstw, kulty i rytuały starożytnego Egiptu*. Świat Książki.
- O'Connor, B.D. (2011). *Abydos: Egypt's first pharaohs and the cult of Osiris*. Thames & Hudson.
- Perdrizet, P., Lefebvre, G. (1919). *Les graffites Grecs du Memnonion d'Abydos*. Berger-Levrault.
- Perraud, M. (2002). Appuis-tête à inscription magique et apotropaïa. *Le Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale*, 102, 309–326.
- Plutarch. (2003). *De Iside et Osiride = O Izydzie i Ozyrysie* (tłum. A. Pawlaczyk). Wydawnictwo Naukowe im. Adama Mickiewicza.
- Ritner, K.R. (1993). *The Mechanics of Ancient Egyptian Magical Practice*. Oriental Institute of the University of Chicago.

- Rutherford, I. (2000). The Reader's Voice in A Horoscope from Abydos (Perdrizet and Lefebvre, n. 641), *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 130, 149–150. <https://doi.org/10.1515/9783110557596-008>
- Rutherford, I. (2003). Pilgrimage in Greco-Roman Egypt: New perspectives on graffiti from the Memnonion at Abydos. W: R. Matthews, C. Roemer (Eds.), *Ancient perspectives on Egypt* (s. 171–189). Routledge.
- Rutherford, I. (2020). The experience of pilgrimage in the Roman Empire: *communitas*, *paideiā*, and *piety-signaling*. W: V. Gasparini; E. Begemann (Eds.). *Lived religion in the ancient Mediterranean world: approaching religious transformations from archaeology, history and classics* (s. 137–156). Walter de Gruyter.
- Tran Tam Tinh, V. (1986). Bes. W: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae III/1* (s. 98–108). Artemis-Verl. <https://doi.org/10.2307/1088092>
- Vègh, Z. (2016). Solar Cult in Abydos During the Middle Kingdom. *Egitto e Vicino Oriente*, 39, 7–24. <https://doi.org/10.12871/97888674174762>
- Wiśniewski, R. (2013). *Wróżbiarstwo chrześcijańskie w późnym antyku, czyli jak poznać przyszłość i nie utracić zbawienia*. Wydawnictwo Naukowe Sup Lupa. <https://doi.org/10.31743/vp.3949>